

BÉRES NORBERT

Az első magyar nyelvű robinzonádok*

Robinson Crusoe, a civilizátor (történeti olvasat)

A *Robinson Crusoe* háromszáz éve tartó népszerűsége a világirodalom egyik kiemelkedő sikertörténeteként tartható számon. Miután 1719. április 25-én kiadták a korszakban szokványosnak tekinthető hatásvadász címen,¹ de a szerző személyének felfedése nélkül, nyomban magára vonta az olvasók figyelmét. Egykorú sikerét az egymást követő edíciók sora igazolta.² Főhőse

naplószerűen, egyes szám első személyben mondja el tengerentúli kalandjait. Változatos ifjúság után, apja akaratával szembeszegülve, újra tengerre száll, hajója zátonyra fut, s Robinson egyetlen túlélőként kiúszik egy lakatlan szigetre. Bizonyos alapfelszerelést kimenekítve a roncsról, gyakorlatilag a semmiből újrateremti az európai civilizációt: ahogy az embrió a méhben végigjárja a törzsfajlódást, úgy lesz Robinson a sziget gyarmatosítója és ura, a mezőgazdaság meghonosítója, a mesterségek „feltalálója”, s végül (amikor uralma alá kerül Péntek, a bennszülött) az európai keresztény ideológia terjesztője és kiteljesítője.³

Szüzséje tehát egy nagyon markáns allegorikus parabola benyomását kelti a bűnös ember megigazulásáról, a civilizáció győzedelmeskedéséről.⁴ Robinson bűne a fiúi dac, a szülői tiltó parancs iránti engedetlenség, ami előidézi a szerencsétlenséget, a renitens gyermek megérdemelt büntetéseként tétéleződő eseménysort.⁵

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4-I-DE-9 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Jelen dolgozat sokat köszönhet Szilágyi Márton előadásának, amely 2020. január 24-én hangzott el a Petőfi Irodalmi Múzeumban, a Károli Gáspár Református Egyetem és az Ifjúsági és Gyerekirodalmi Centrum által szervezett Ócskavas vagy kincs című előadás- és kerekasztal-sorozat keretében.

¹ [Daniel DEFOE], *The Life and Strange Surprising Adventures of Robinson Crusoe, of York, Mariner: Who lived Eight and Twenty Years, all alone in an un-inhabited Island on the Coast of America, near the Mouth of the Great River of Oroonoke; Having been cast on Shore by Shipwreck, wherein all the Men perished but himself. With An Account how he was at last as strangely deliver'd by Pyrates*, Written by Himself, London, W. Taylor, 1719. Modern magyar fordításban: Daniel DEFOE, *Robinson Crusoe*, ford. M. NAGY Miklós, Bp., Európa, 2016.

² FÖLDÉNYI F. László, *Defoe világa*, Bp., Európa, 1977, 188–192.

³ *Világirodalom*, főszerk. PÁL József, Bp., Akadémiai, 2012² (Akadémiai Kézikönyvek), 491.

⁴ Vö. Maxmillian E. NOVAK, *Daniel Defoe: Master of Fictions – His life and ideas*, Oxford, University Press, 2001, 536.

⁵ Vö. FÖLDÉNYI, *i. m.*, 182. – KALMÁR György, *Robinson és Crusoe: Avagy hogyan (nem) válhatunk mindentudó elbeszélővé? = Kötelezők: Tanulmányok világirodalmi klasszikusokról*, szerk. BÉNYEI Tamás, Bp., József Attila Kör – Kijárat, 1999 (JAK-füzetek), 86–92. – NOVAK, *i. m.*, 541.

Azután, hogy partot ér a lakatlan, érintetlen, természeti (ős)állapotot mintázó szigeten, az életben maradásért vív küzdelmet, gyakorlati (a civilizáció technikai vívmányainak nélkülözéséből fakadó) problémák sorát megoldva, amely alapvető gondolkodás- és viselkedésbeli (át)alakulást eredményez főszereplőnkben (így a sziget mint a társadalomtól elzárt terület „kísérleti laboratóriumként” a büntetés, egyszersmind a pozitív sorsfordulás színhelyeként is felfogható). Robinson a civilizációteremtő, kultúra(re)konstruáló emberideál prototípusa lesz, aki racionális gondolkodásának, „odüsszeusi” leleményességének, célorientált, szorgalmas magatartásának köszönhetően önerőből teszi élhetővé a lakhatatlan, mostoha környezetet, jólétet, biztonságot, rendet, törvényt teremt, kultúrtechnikái⁶ a túlélés biztosítékai.⁷ Első lépésként erődöt épít, bekeríti/elkeríti magát, amely nem pusztán házat, menedéket jelent, hanem a civilizált világ, a rend elkülönülését a külső, civilizálatlan, vad „káosztól”.⁸ Praktikus tudására, gyakorlati bölcsességére (*fronézis*) támaszkodva szerszámokat, eszközöket készít, állatokat szelídít, mezőgazdaságot hoz létre (vadász, földműves, ács, asztalos, szabó, kézműves, tanító egyszerre), rendíthetetlen energiával dolgozik, miközben reflektálatlanul újraéli a civilizálódás processzusát. Vagyis a robinsoni civilizációépítés alapvetően a napi szükségletek kielégítésének készítéséből eredeztethető.⁹ Minthogy nem szándékosan került a szigetre, azt csupán egzisztenciális kényszerből, életfeltételei megteremtése érdekében hajtja uralma alá, a kolonizációs ambíciók (első megközelítésben) idegenek Robinsontól; nem hódítóként tekint magára, azonkívül a monetáris alapú értékhalmozás, az anyagi javak birtoklása (a gyarmatosítás voltaképpeni lényege) is felesleges tevékenységnek minősül itt.¹⁰ Robinson valódi *homo oeconomicus*, gondolkodását a gazdasági racionalizmus vezérli, csak a hasznosítható, az életben maradáshoz nélkülözhetetlen holmik képviselnek értéket, így a pragmatikusan szemlélt világban a pénznek egyáltalán nincs jelentősége:

a természet, a tapasztalat és az elmélkedés megtanított rá, hogy az élet javai csak oly mértékben értékesek számunkra, amily mértékben képesek kielégíteni igényeinket, és bármekkora gazdagságot halmozunk föl, abból is csak annyit élvezünk, amennyit használni is tudunk, és nem többet. A legmegrögzöttebb fősvény is kigyógyult volna bűnös

⁶ „A kultúrtechnikák itt azok a műveletek, amelyek a talaj megművelésével, az állatok karámba zárásával és az első menedékek felépítésével a kultúrát elkülönítették a természettől. [...] A kultúrtechnika az a köztes művelet, az a(z) első kettőt megelőző) harmadik fél, amely két entitás között létrehozza a különbséget: a karám teszi lehetővé az ember/állat megkülönböztetést, a városfal a civilizáció/természet megkülönböztetést, az ajtó a kívül/belül megkülönböztetést” (KERESZTES Balázs, SMID Róbert, *Egy, két és három kultúra helyett – mik is azok a kultúrtechnikák?*, Tiszatáj, 71[2017], 2. sz., 56).

⁷ HAUSER Arnold, *A művészet és irodalom társadalomtörténete*, II, ford. NYILAS Vera, SZÉLL Jenő, Bp., Gondolat, 1980², 42.

⁸ Didier BERTRAND, *Order and Chaos in Paradise: Colonial and „Postcolonial” Constructions of Religious Identity through the Robinson Crusoe Story*, *Religion & Literature*, 27(1995), 3. sz., 35.

⁹ KALMÁR, *i. m.*, 102–103.

¹⁰ Urs BITTERLI, „Vadak” és „civilizáltak”: *Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*, ford. BENDL Júlia, Bp., Gondolat, 1982, 525.

szenvedélyéből, ha az én helyembe kerül, s amiként én, ő sem tudja, mihez kezdjen tömérdek vagyonával.¹¹

Számára az érintetlen természet feltáratlan nyersanyagforrásként funkcionál,¹² amelynek eredményes birtokbavétele kitartó, áldozatos munkát, aszketikus magatartást feltételez (polgári habitusának megfelelően gazdaságát magas színvonalon műveli, szoros munkarendet követ, adminisztrál, archivál, ami egyszersmind lelki nyugalomát is biztosítja).¹³ Max Weber szerint a „társadalmi hasznosság érdekében végzett munka Isten dicsőségének kedvez, s ezért Isten akarata szerint valónak tekintendő”,¹⁴ vagyis a vallási kétség elűzéséért, a kegyelmi állapot biztonságának eléréseért a fáradhatatlan hivatásvégzés szavatol.¹⁵ Robinson megigazulása a weberi protestáns (utilitarista) etika felől közelítve a rendszeres munkavégzésben (az aszkézis legmagasabb rendű eszközében) leli meg a fundamentumát.¹⁶ Niall Ferguson vonatkozó érvelésében a nyugati civilizáció felemelkedésének egyik alapvető kulcsát a protestantizusból származtatható munkamorálban látja, a 17. századtól kibontakozó észak-amerikai brit gyarmatosítás sikerével szemléltetve a protestáns munkaerkölcsnek, hivatásetikának a kolonizációra gyakorolt kedvező hatását.¹⁷

Defoe a politikai propaganda szolgálatában működő publicistaként is a „polgári-puritan, világ- és istenhittől áthatott életfilozófia” ágense, a *Robinson Crusoe* szövegében is a polgárság optimista életérzését hirdeti, mítoszt teremt a civilizátornak.¹⁸ Robinson mint ideáltipikus „self-made-man” a modern polgár éthoszáat valósítja meg, erényes, puritanista munkaerkölcsű ember, aki példa az olvasók számára, története „a gyakorlati polgári erények dicshimnuszaként”, allegorikus „receptként” konkrét életvezetési tanácsadást szolgált meg.¹⁹ Magyarán szerzőnk eredendően nem kaland-históriának, hanem morális tanulságot közvetítő példázatnak, civilizációapoteózisnak szánta művét.²⁰ Már Rousseau rokonszenve követendő életmintaként artikulálta a robinsoni emberideált, szerinte Defoe alapműve „a legsikerültebb értekezés a természetes

¹¹ DEFOE, *i. m.*, 175.

¹² FÖLDÉNYI, *i. m.*, 184. Vö. Claudio MAGRIS, *Robinson és a robinzonádok*, ford. TODERO Anna, Magyar Lettre Internationale, 2009, 75. sz., 27–28.

¹³ Vö. GYULAI Zoltán, *Katasztrófa, vallomás és rettegés Daniel Defoe Robinson Crusoe-jában = Gazdasági teológia*, szerk. FOGARASI György, Szeged, 2013 (Et al. Kritikai Elmélet Online, 1), 106.

¹⁴ Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, ford. JÓZSA Péter, LISSAUER Zoltán, SOMLAI Péter, Bp., Cserépfalvi, 1995² (A Társadalomtudomány Klasszikusai), 114.

¹⁵ *Uo.*, 118–119.

¹⁶ *Uo.*, 212.

¹⁷ Niall FERGUSON, *Civilizáció: A Nyugat és a többiek*, ford. GEBULA Judit, Bp., Scolar, 2011, 45–46, 136–156, 312–321.

¹⁸ HAUSER, *i. m.*, 41–42.

¹⁹ *Uo.*, 42.

²⁰ Vö. BERTRAND, *i. m.*, 32–33.

nevelésről”, pedagógiai „alapidokumentum”, szórakoztat, egyszersmind okít.²¹ Kései adaptációiban azonban (Defoe-nál éppúgy, mint követőinél) a *Robinson Crusoe* normarendszere, a propagált viselkedésminta, a morális távlat áldozatává vált a kiüresedő, repetitív kalandoknak, a felszínes didaxisnak. Sem a koncepciótlan második rész (*Robinson Crusoe további kalandjai*), sem a moralizáló esszéket és tanulmányokat egybefoglaló harmadik rész (Robinson Crusoe élete és meglepő kalandjai alatti gondolatai, álmával az anygali világról) nem érte el az első rész színvonalát, népszerűségét, voltaképpen az ismeretlenségbe veszve tűntek el. Sokatmondó, hogy Robinson Crusoe neve mint az olvasóközönség érdeklődésének felkeltésére alkalmas „brand” nem mindenkor volt működőképes, még Defoe esetében sem,²² habár a különböző nemzetiségi adaptációk címükben rendszeresen hivatkoztak az angol eredetire (a szerző nevének említése nélkül), amely valószínűsíthetően a *Robinson Crusoe* népszerűségéből való részesülés deziderátumán alapult.²³

Robinson Crusoe, a gyarmatosító (posztkoloniális olvasat)

Más (némi anakronizmustól sem mentes) nézőpontból a *Robinson Crusoe* a kolonializmus, az erőszakos gyarmatosítás mindenkori irodalmi legitimációja, az idegen kultúrával, civilizációval történő (szükséges) konfrontáció, a „nemes vadember” (a társadalmi anomáliáktól érintetlen, előítéletektől mentes embertípus)²⁴ jelenlétén, alárendeltségén keresztül az európai kultúrfölény, politikai-társadalmi-szociális felsőbbrendűség propagálásának az eszköze. Robinson térítő gyakorlatának bázisát, a kor európai kolonizálóival, misszionáriusaival egyetemben a „rossz különbözőség” elképzelése képezi, amely szerint a primitív őslakosok születésüktől fogva rosszak, de jóvá tehetők, alsóbbrendűségük megszüntethető, átvezethetők a vadságból a civilizációba (az eltérő kultúrák, élet- és gondolkodásmódok szisztematikus elpusztítását, átalakítását Pierre Clastres etnocídiumnak nevezi).²⁵ Az európaiak és az archaikus kultúrák érintkezése rendszerint azonos séma szerint alakult, a kezdeti békés, mondhatni partneri kapcsolattól a kölcsönös bizalmatlanságon és bizonytalanságon keresztül az európaiak céltudatos, módszeres erőszakvétele, az őslakosok elűzését, rabszolgasorba taszítását vagy megsemmisítését célzó gyakorlatok felé.²⁶ Hiába viseltet a gyarmatosító kezdetben szimpátiával, barátsággal az őslakoshoz, önálló identitását, kultúráját, nyelvét

²¹ Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emil, vagy a nevelésről*, ford. GYÖRY János, Bp., Tankönyvkiadó, 1978³, 155–157. Vö. NOVAK, *i. m.*, 536.

²² Vö. FÖLDÉNYI, *i. m.*, 194, 213.

²³ PUSZTAI Gábor, *Robinsonok között: Jelky András kalandjai és a robinzonádok*, *Alföld*, 62(2011), 10. sz., 71. – John RICHETTI, *A History of Eighteenth-Century British Literature*, Oxford, Wiley Blackwell, 2017, 169.

²⁴ BITTERLI, *i. m.*, 484.

²⁵ Pierre CLASTRES, *Az erőszak archeológiája*, ford. ÁDÁM Péter, CSÍMÁR Péter, Bp., Qadmon, 2015, 31–46.

²⁶ Vö. BITTERLI, *i. m.*, 166–206.

kétségbe vonja, pozitív magatartása csak addig tart, amíg az őslakos igazodik az európai „játékszabályokhoz”. Mihelyt az megkérdőjelezi az európai felsőbbrendűséget, kételkedni kezd alávetettségében, a rokonszenv nyomban ellenséges magatartásba fordul, a bennszülött megbízhatatlan, hálátlan figurává válik, ennek oka a gyarmatosító logika szerint nem a kizsákmányoló, elnyomó gyakorlat, hanem az őslakos vad, a nevelésnek, a civilizálásnak ellenálló természete. Esetünkben a pozitív karakterűvé stilizált „barbár” Péntek, a fokozatosan „európaizálódó”, tehát kolonizációs szempontból ideális ember, aki megcáfolva az előzetes várakozásokat, nem elutasítással, dühvel vagy bosszúval, hanem kimondhatatlan hálával reagál az identitásváltás robinsoni kényszerére.²⁷

Európa a globális kolonizáció megindulását követően univerzális ismereteket és értékeket létrehozó civilizációként definiálta magát, ehhez képest egy idegen, tenge-
rentúli nép csakis másodlagos, alsórendű pozíciót foglalhat el. „Az európai kultúra tehát úgy birkózott meg az idegen okozta kihívással, hogy önnön kizárólagosságába vetett hitét és meggyőződését nem adta fel, sőt, más kultúrák létében csak további érveket talált annak megerősítésére.”²⁸ Urs Bitterli írja, hogy a civilizált ember már az ókortól kezdődően idegenkedik az olyan embertől, aki kizárólag az elemi szükségletek kielégítésének él. Ekként az ázsiai, afrikai vagy amerikai őslakosokat elítélő minősítések, az egyoldalú, alapvetően sztereotip karakterű megítélések mindenkor ürügyet, erkölcsi alapot kínáltak az idegen, őslakos civilizációk meghódítására, gyarmatosítására.²⁹ Amennyiben a „vadember” fenyegetést jelent a civilizált rendre nézve, e fenyegetés csakis a „vadak” leigázásával, elnyomásával, erőszakos civilizálásával szüntethető meg.³⁰ Az őslakosokhoz fűződő viszony az első találkozás óta ambivalens, az előítéletek, a kölcsönös meg nem értés, a bizalmatlanság, a félelem a kezdetek óta adva van (az első „találkozás”, a lányom felfedezése Robinson számára is traumatikus tapasztalat, az emberi formát öltő „káoszt” jelképezi). Kevesek viszonyultak olyan megértően az őslakosokhoz, mint Montaigne. Az emberevő tupinamba indiánokról értekezve szokatlan rokonszenvről tesz tanúbizonyságot, gondolatmenetében azt próbálva hangsúlyozni, hogy igaztalan „barbárnak” minősíteni az őslakosokat, amikor az európaiakat (Montaigne a portugálokat említi) még az indiánokénál is brutálisabb,

²⁷ FÖLDÉNYI, *i. m.*, 187. – Brett C. MCINELLY, *Expanding empires, expanding selves: colonialism, the novel, and Robinson Crusoe*, *Studies in the Novel*, 35(2003)/1, 18. – N. KOVÁCS Tímea, *Helyek, kultúrák, szövegek: A kulturális idegenség reprezentációjáról*, Debrecen, Csokonai, 2007, 23.

²⁸ *Uo.*, 19.

²⁹ BITTERLI, *i. m.*, 166–167, 478–480. – N. KOVÁCS Tímea, „A világ háziura”: *Az egzotikumról formált idegen, a tudássá formált egzotikum = Az egzotikum: Tanulmányok*, szerk. FEJŐS Zoltán, PUSZTAI Bertalan, Budapest – Szeged, Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2008 (Tabula könyvek, 9), 26–27. – CLASTRES, *i. m.*, 36. A 16–19. századi európai expanzió Ázsia, Amerika és Afrika őshonos társadalmaira gyakorolt átalakító hatása kétségbevonhatatlan, mindazonáltal Eric R. Wolf szerint az Európán kívüli „primitívnek”, „civilizálatlannak” minősített népek passzív elszenvetként, áldozatként való kizárólagos megítélése revideálásra szorul. Vö. ERIC R. WOLF, *Európa és a történelem nélküli népek*, ford. MAKAI György, Bp., Akadémiai – Osiris-Századvég, 1995.

³⁰ BERTRAND, *i. m.*, 36.

embertelenebb cselekedetek terhelik. „Nevezhetjük tehát barbároknak őket az ésszerűség szabályaihoz képest, de nem magunkhoz képest, akik mindennemű barbárságban túlteszünk rajtuk.”³¹ Montaigne szerint az árulás, a hűtlenség, a zsarnokság és a kegyetlenség bűneire, ellentétben az emberevéssel, nincs mentség és bocsánat. Nem árt hangsúlyozni azonban, hogy a 16. századi francia filozófuséhoz hasonló szemléleti távlat aligha fedezhető fel az őslakosokhoz fűződő általános magatartásban.

A nyugati civilizáció univerzalizmusa mintázta ehhez hasonlóan a „Kelethez” fűződő viszonyt is. Vizsgált korszakunk irodalmában az orientalizmus szinte kizárólagosan a milió, a keleti vonatkozások, díszletek, manírok tekintetében mutatkozik meg, alkotóink nem töreksenek a keleti kultúrával kapcsolatos objektivitásra. Az orientalizmus gyakran reklámfogásként funkcionál, az esetleges keleti származás, eredet feltüntetésével, az orientalizmusban megbúvó lehetőségek (az idegen, a szokatlan, az ismeretlen, az egzotikus, a különleges) hatásfaktorként való alkalmazásával a közönség érdeklődését lehet felkelteni.³² Mindez a Kelethez fűződő felszínes tudást, magatartást szemlélteti, amely csak a külsőségekben realizálódik. Edward W. Said elmélete szerint (minthogy a Kelet és a Nyugat egymáshoz viszonyított fogalmak, voltaképpen csak az emberi elmében létrehozott korrelatív képzetek) a Keletről, a keleti népekről való tudás a nyugati gondolkodásban mesterségesen előállított, a dichotómia jegyében („Mi” – „Ők”) elgondolt mítosz, ennél fogva ítélező, lekezelő, sztereotip, elfogult, azonkívül az etnikai, nyelvi, kulturális, vallási különbözőségek ignorálásával alaptalanul egyneműsít. Mivel a keletiek megítélése mindenkor a nyugati perspektíván keresztül történt, a keletiek rendszerint alulmaradtak, jó esetben egyszerű egzotikumként nyilvánultak meg.³³

Mivel Péntek alárendelt pozícióban marad („példás vademberként” sohasem teszi kétely tárgyává Robinson vezérszerepét), a *Robinson Crusoe* idegenségtapasztalata archaikus minőségű, egyenrangúságról szó sincs. Robinson a „közös emberség” megszüntetésével, Péntek alárendelt státuszának véglegesítésével, individualitásának, nyelvének, kultúrájának kitörlésével óhatatlanul dehumanizál, miközben az edukáció gyakorlatával (tematikusan) humanizálni szeretné. „Mivel Defoe nem keretezi metarefektív eszközökkel e folyamatot, hiszen maga is osztja kora meggyőződését a »négerek« alsóbbrendűségéről (akiket, következésképp, »humanizálni« kell), az egyszeri olvasó öntudatlanul az egyes szám első személyű elbeszélővel azonosul, s mindvégig hisz a gyarmatosító Robinson »jobbító«, s egyben »jó« szándékában.”³⁴

³¹ Michel Eyquem de MONTAIGNE, *Az emberevőkről* = *Uő, Esszék*, I, ford. BAJCSA András, CSORDÁS Gábor, Pécs, Jelenkor, 2001, 272.

³² STAUD Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában*, Bp., Terebess, 1999², 42.

³³ Vö. Edward W. SAID, *Orientalizmus*, ford. PÉRI Benedek, Bp., Európa, 2000. – Samuel P. HUNTINGTON, *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, ford. PUSZTA Dóra, GÁZSITY Mila, GECSÉNYI Györgyi, Bp., Európa, 2015, 32–35.

³⁴ TIMÁR Andrea, *Dehumanizáció: az elkövető alakja az irodalomban, a filmművészetben, a színpadon és a filozófiában*, Helikon, 65(2019), 1. sz., 8.

Ekként a névadás gesztusa is az identitás totális felszámolásának részeként értelmezhető, hiszen a Péntek nem személynév, hanem a megszabadítás napjának mementója, amely végleg az alárendeltségbe kerülést konnotálja a vadember számára.³⁵ Kapcsolatuk hierarchikus kvalitásait, főszereplőnk eurocentrikus szemléletét tekintve a modern értelmezések már nem pozitív hőst látnak Robinsonban, sőt jellemzően deheroizálják. „A posztmodern kor kritikusi az önző és kevés empátiával rendelkező gyarmatosítót látják benne, akit szigorúan haszonelvű, pragmatista gondolkodása megakadályoz abban, hogy igazán testvérének lássa a bennszülöttet, vagy hogy felismerje a természet szépségeit.”³⁶ Miközben Péntek egyértelműen a posztkolonialista megközelítések „hőisévé” válik.

„Importált” idegenség (exkurzus)

Az idegenségtapasztalat, az egzotikus kultúrákkal, népekkel kapcsolatos tudáskészlet értelemszerűen a művészetek és az irodalom területére is behatolt, egyrészt spektakulumként, a szórakoztatás egyik lehetséges, nívumként ható eszközeként, másrészt az európai civilizáció anomáliáira adható kritika lehetőségeként (például a „nemes vadember” toposzán keresztül). Legyen szó afrikai, amerikai őslakosokról vagy csendes-óceáni szigetlakókról, az idegen kultúrát képviselő embert az alapvető antropológiai jelenségnek megfelelően mindenkor kíváncsiság övezte, az Európába „importált” idegenség elsősorban felszínes látványosságként, szórakoztató kuriózumként jelent meg az európai szemlélő tekintete előtt (nem volt érdekelt a másik kultúra megismerésében – amennyiben asszimiláció történt, mindig az idegen idomult az európaiakhoz). Mindez a civilizált világ egyértelmű felsőbbrendűségét demonstrálta, egyszersmind kiszolgálta az egzotikum iránti szenzációéhséget, konstans érdeklődést.³⁷

Magyarországon az egzotikumot érintő diskurzusban lényegbeli eltérések tapasztalhatók a nyugat-európaihoz képest, hiszen nálunk az idegenségtapasztalatot nem táplálhatta a gyarmatbirodalmakéhoz hasonló empirikus élményanyag, közvetlen impulzus.

Ha a magyar közvélemény – például útleírások, vadászkalandok, metszetek, majd a XIX. század végétől fotográfiák nyomán – rendszerint portugál, spanyol, holland, aztán főként angol, francia és német gyarmatokról származó víziókban, képekben ismerkedett is a világ egzotikusságával, ez a szembesülés nem tartalmazta az expanzióban való közvetlen részesedést. Felfedezőink, utazóink részesei voltak az egyetemes tudás bővítésének, a hatalmi erőterben mozogtak, így a korszak gyermekeiként ők is osztoztak egy paradigmában, ám nem a fősodor katonáiként törtek előre az ismeretlen népek, kultúrák meghódítására.³⁸

³⁵ Vö. McINELLY, *i. m.*, 16.

³⁶ *Világirodalom... i. m.*, 491.

³⁷ BITTERLI, *i. m.*, 235, N. KOVÁCS, „A világ háziura”... *i. m.*, 24, 32.

³⁸ FEJŐS Zoltán, *Az egzotikum felé – közelítések, perspektívák = Az egzotikum... i. m.*, 11.

Magyarországon a globális kolonizációból való kimaradás okán az idegenség, az egzotikum csakis közvetve vált elérhetővé, nyelvi, kulturális, mediális transzfereken keresztül. Korszakunkban az egzotikus népcsoportokat, idegen kultúrákat tematizáló közlemények (néhány tudományos igényű, leíró típusú feldolgozást leszámítva) egybehangzóan sztereotipikus, előítéletektől hemzsegő megközelítésben, kuriózumként tárgyalták.³⁹

Mindazonáltal az idegen ember ideáltipikus, a társadalmi konvencióktól érintetlen, egzisztenciális szabadságot reprezentáló eszményképe (mint nem létező, hipotetikus gondolati modell)⁴⁰ a kulturális hegemoniával kapcsolatos kételyek reprezentálásában, a társadalom indirekt bírálatában is funkcionális szerepbe került. Már Montaigne tupinambái értetlenkedve szemlélték az Európában tapasztalható mérhetetlen társadalmi egyenlőtlenséget (aminek hangot is adtak), hogyan képesek egyesek fényűző luxuskörülmények között élni, miközben embertársaik földönfutóként nyomorognak. „Az idegennel »mesélni« lehetett egyrészt az európai kultúra és civilizáció magasabbrendűségéről, másrészt »története« a saját társadalomból való elvágódás és egyfajta társadalomkritika megfogalmazására is plasztikus lehetőséget kínált”.⁴¹ A „nemes vadember”, a (rousseau-i) „természetes ember”, vagy a (voltaire-i) „vadember” mint a civilizáció destruktív hatásaitól mentes, erkölcsileg makulátlan figura és mint ideális (csak elméleti síkon realizálódó) magatartáslehetőség egyaránt működhet a társadalombírálat eszközeként. Minuciózus elkülönítésük problematikus, e képzetek minduntalan egymásba montírozódnak, határaik elmosódnak.⁴²

Érdeemes röviden elidőznünk a karakternél, amelynek különböző manifesztációi a korabeli magyar irodalmat sem hagyták érintetlenül. Nyilvánvalóan nincs lehetőség minden vonatkozó szépirodalmi alkotás bevonására, inkább azokat a markáns variációkat igyekszünk megmutatni, amelyek elmozdulást jelentenek az ideáltipikus alakhoz képest, miközben őrzik eredeti eszmeiségét. Bessenyei *Der Amerikaner*⁴³ című

³⁹ Vö. MIKOS Éva, „Ki a barbarus?” *Beszámolók távoli népekről, egzotikus kultúrákról a magyarországi kalendáriumokban 1760–1860 = Fehéren, feketén – Varsánytól Rititiig: Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*, II, szerk. BORSOS Balázs, SZARVAS Zsuzsa, VARGYAS Gábor, Bp., L'Harmattan, 2004, 174–175.

⁴⁰ BITTERLI, *i. m.*, 364–365.

⁴¹ N. KOVÁCS, „A világ háziura”... *i. m.*, 28.

⁴² Vö. KÖPECSI Béla, *A vadember jelképe Közép- és Kelet-Európában*, It, 61 (1979), 1. sz., 79–89. – BITTERLI, *i. m.*, 535–541. – STAUD, *i. m.*, 13.

⁴³ BESSENYEI György, *Idegen nyelvű munkák és fordítások 1773–1781*, kiad. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1991 (Bessenyei György Összes Művei), 67–87. Magyar nyelvű változata Kazinczy fordításából ismert: KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei), 9–33. Vö. PENKE Olga, *Műfaji kísérletek Bessenyei György prózájában*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2008 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 42), 67–68. Kirakades személyében már határozottabb kontúrokat ölt a társadalombíráló funkció, „olyannyira, hogy előtérbe kerülése erősen szatirikus jelleget kölcsönöz az emberi társadalom bemutatásának: a jelenségeket a narrátor először ugyanis Kirakades nézőpontjával azonosulva, azaz egyszerű természeti jelenségekhez hasonlított értelmetlenségekként mutatja be, s csak utána adja meg a saját kulturális viszonyrendjükben elfoglalt

korai prózai művében a „vadember” képzete a vallási (in)tolerancia kontextusában nyer értelmet, amennyiben a napimádó amerikai őslakosok és a muszlimok elvi konfliktusára a vallási fanatizmusra adott reflexióként tekintünk. Dogmáktól, társadalmi, felekezeti, kulturális behatásoktól mentes gondolkodásuk lehetőséget kínál a normák axiomatikus igazságaival szembeni kételyek megfogalmazására, az ellentmondások, következetlenségek felmutatására. Amikor az érintetlen természeti állapotból származó emberek, Podocz és fia, Kazimir a törökök közé kerülnek, az erőszakos térítés ellenére sem képesek változtatni belső meggyőződésükön, idegenkedve szemlélik a törökök vakbuzgóságát, erkölcstelen, kegyetlen életvitelét. Miután egyikük gondolkodását sem képes áthatni Mohamed hite, a törökök agresszióhoz folyamodnak, eredménytelenül; a többi amerikai őslakos segítségével megszabadulnak, végül egy trinitárius szerzetes tanításának köszönhetően felveszik a kereszténységet (ami pontosan a tolerancia tekintetében válik vonzó „alternatívává” az idegenek számára).

Egészen más formában nyilvánul meg a figura Verseghynél, *Gróf Kaczajfalvi László, avagy a természetes ember* című lafontaine-i mintát követő magyaráításában. Története szerint az idős gróf, Kaczajfalvi János a sok szenvedés és csalódás után egy elhagyott, csendes völgybe költözik szolgájával és fiával, hogy az ifjú Lászlóból a társadalom hibáitól és előítéleteitől mentes természetes embert nevelhessen. A gyermek természetben nevelkedett, bűnöktől és káros gondolatoktól mentes szelleme és ártatlansága akkor kerül válságba, amikor húszesztendőskorában kilép a zárt világból, és az addig ismeretlen külvilág iránt kezd érdeklődni, szerelembe esik, bevezetik a társaságba, ahol eleinte neveltség tárgyává válik naivitása, szokatlan gondolkodása és nemes szíve miatt. László idővel több leányt is kitüntet szerelmével, ami elkerülhetetlen konfliktusokhoz vezet, mivel ösztöneitől, érzékeitől vezéreltetve nem tudja, hogy a társadalomban élő embernek meg kell válogatnia érzelme kifejezésének az eszközeit és módjait. Megpróbáltatásai után útra kel, végül Indiába érkezik, ahol egy párta leányának oldalán találja meg a boldogságot.⁴⁴ Tanulságos lehet emlékeztetnünk rá, hogy a „természetes nevelés” elméletének belső feszültségeit már Rousseau is érzékelt, habár az *Émile* szövegében nem explikálta. „Tudta – írja Kelemen János –, hogy az ember csak a társadalomban, a társadalom által ember, hogy a racionális ész csak a társadalmi ember sajátja, s hogy következésképpen a tudat is eredendően társadalmi.”⁴⁵ Rousseau szocializációs elmélete egy paradoxonra épül, arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként szocializálódhat a gyermek a társadalom ellenére, de amint kimondatlanul érzékelteti,

helyüket. Bessenyei ezen a ponton a vadember nézőpontját erőteljes és jogos civilizációkritika-ként kezeli” (SZILÁGYI Márton, *A közjó Bessenyei György Tariménes útazása című regényében (1804)*, Történelmi Szemle, 58[2016], 4. sz., 535).

⁴⁴ Vö. CSÁSZÁR Elemér, *Magyar utópia a XIX. század elejéről*, ItK, 10(1900), 4. sz., 422–424. – CSÁSZÁR Elemér, *Verseghy Ferenc élete és művei*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1903, 296–297. – GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1941, 376–377.

⁴⁵ KELEMEN JÁNOS, „Pedagógiai robinzonád” vagy szocializációs elmélet? Rousseau „Émile”-jéről, Világosság, 17(1976), 8–9. sz., 529.

Émile a társadalmon kívül is csak társadalmi lényként nevelkedhet.⁴⁶ Miután Émile kilép a társadalomba, keserű tapasztalatokban, szenvedésben, boldogtalanságban van része, vagyis az egyéni, társadalmon kívüli szocializáció, egészében véve a „természetes nevelés” nem megvalósítható.⁴⁷ Miközben Lászlóban feltalálhatók a „természetes ember” elődleges implikációi, karaktere mögött felsejlik a társadalom hibáitól mentes neveltetés absztrakcióként és lehetetlenségként való megítélése is. Ennek felismerése már akkor megtörténik, amikor az öreg gróf elhatározásra jut: „Meg nem gondolta ő, hogy az embernek természetéhez tartozik a tökéletesedésre való hajlandóság, és ama sorsának jobbítására készítő ösztön, mely őtet az oktalan állatoktól megkülömbözteti, és hogy erre való az emberi nemzet soha az úgy nevezett pusztai természetes állapotban nem élhetett, sem együgyű gyermekkorában örökké meg nem maradhatott.”⁴⁸ Vagyis a tökéletesedésre való készítés nem elégíthető ki, csakis a társadalom közegében. Verseghy „természetes embere” szükségszerűen kilép az eszményi (nek képzelt) környezetből, nála a tökéletesedés az emberi kapcsolatokban, a szerelemben csúcsosodik ki, már nem a társadalombírálatban, hanem a természetes nevelés cáfolatában (a cáfolás lehetőségében) kap szerepet.

Amikor a „nemes vadember” feltűnik a közép-kelet-európai térségben, specifikus alakváltozatot kap, alkalmazkodik a lokális társadalmi viszonyokhoz, igazodik a paraszti egyszerűséget, élet- és gondolkodásmódot a természetesség egyik idealizált állapotaként dicsérő elképzelésekhez (ami ugyancsak Rousseau-tól, a filozófus parasztkultuszából eredeztethető). Jóllehet a paraszt esetében nem beszélhetünk etnikai különbözőségről, társadalmi-kulturális vonatkozásban mégiscsak kívülállónak, idegennek tekinthető, akit együgyű, józan gondolkodása, gondoskodása tesz vonzóvá. E gondolatban a parasztság olyan, „a világpiac és a nemzeti hagyományokat eltörli kozmopolita kultúra hatáskörein eddig többé-kevésbé kívülrekedt” társadalmi réteggént definiálódik, amely erényt kovácsol elzárkózásából, elmaradottságából.⁴⁹ A nemes paraszt idealizált képe feltűnik Verseghy *Almarék, erdélyi herceg* című prózafordításában, ahol az idős Kovár önzetlen gondoskodásának köszönhetően épül fel Almarék a törökök ellen vívott csatában szerzett sérüléseiből. Később a megpróbáltatásoktól szenvedő Elizának, a herceg jegyesének is a segítségére siet, „hiszen Kovárnak elég volt tudni, hogy egy szenvedő ember segedelem nélkül szűkölködik, s azonnal eltökélte magában, hogy szenvedésétől kész akaratral megmenti”⁵⁰ Kovár altruista viselkedése egy eszményi magatartásmintát, életszemléletet

⁴⁶ Uo., 530.

⁴⁷ Uo., 532.

⁴⁸ VERSEGHY Ferenc *Szépprózai művei*, kiad. BÉRES Norbert, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2018 (Csokonai Könyvtár: Források, Régi kortársaink, 20), 117.

⁴⁹ LUDASSY Mária, *Népi tánc és harci ének: Rousseau és a populista kultúrkritika kezdetei*, Holmi, 4(1992), 1. sz., 47.

⁵⁰ VERSEGHY, i. m., 434.

és -módot reprezentál, amelyben a társadalomtól elzárt, provinciális (falusi) világ jelenti az érintetlen természeti állapotot.⁵¹

Szöveghatárok

A *Robinson Crusoe* irodalomtörténeti szempontból műfajteremtő szöveg. Népszerűsége, gyors európai térhódítása a tömegesen publikált fordításokon és a nagyszámú adaptációkon keresztül egy szuverén szövegtípus, az úgynevezett *robinzonád* kialakulását eredményezte. Korán virágzásnak indult. „Ennek oka az, hogy a kora kapitalizmusban a Robinson-téma feloldotta a kapitalizmus gazdasági fejlődése és politikai embertelensége közötti ellentmondást: a társadalmon kívüli kaland világában apologetizálta a polgári társadalmat, olyan módon, hogy a szigetre vetődő ember miniatűr világot rendez be magának.”⁵² Alapszerkezete szerint a robinzonád utazó főhőse lakatlan szigetre vagy más, a civilizációtól elzárt helyre kerülve egzisztenciális viszontagságok közt teremti meg életkörülményeit, amiről általában egyes szám első személyű elbeszélésben közvetít. Miközben a műfaj reprezentánsai nagy számban jelentek meg szerte Európában (nyelvi, tematikus szempontból egyaránt heterogén szövegtípust alkotva), kései robinzonád korábban publikált robinzonádokból nyert inspirációt, emelt át részleteket.⁵³ Gyakori ismétlődésük idővel a tematika elsekélyesedését, a polgári-puritan életvezetést közvetítő morális kontextus felhígulását, jelentőségének csorbulását eredményezte, habár a lakatlan sziget motívumát (allegóriaként vagy parabolaként) megőrizte mind a kalandirodalom, mind a gyermek- és ifjúsági irodalom.⁵⁴

Defoe alapszövege az oktató célzatú, épületes, erkölcsi, vallási irodalom és az elvilágiasodó, profán irodalom keresztszövetében helyezkedik el. Egykorú sikerét, Hauser Arnold szerint, az anglikán papság világi irodalmat propagáló gyakorlata is elősegítette: „az újabb irodalomszociológia legfontosabb eredményei közé tartozik, hogy feltárta a protestáns papságnak a világi irodalom terjesztésében és az új olvasóközönség kialakításában játszott jelentős szerepét. A szószékről folyó propaganda híján Defoe és Richardson regényei aligha tehettek volna szert olyan népszerűsége, amilyenre szert tettek.”⁵⁵ Kétosztatuságából adódóan valamennyi adaptációban egy alapvető dualitás figyelhető meg; variánstól függ, hogy a két aspektus közül melyik kerül előtérbe, melyik dominál az adott robinzonádban. Egyfelől az ideologikus célételezésnek megfelelőan a didaktikai, a nevelő-tanító funkció érvényesül (ami a gyermek- és

⁵¹ Vö. KÖPECZI, *i. m.*, 81–85.

⁵² *Világirodalmi Lexikon*, XII, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1991, 25.

⁵³ Vö. MAGRIS, *i. m.*, 27–28.

⁵⁴ Vö. *Világirodalmi Lexikon... i. m.*, 25–26.

⁵⁵ HAUSER, *i. m.*, 39. Hasonló momentumra hivatkozik a Mindenes Gyűjtemény egyik korabeli cikke: „Mikor a híres Richardson, Pamélát és Grandissont kinyomtattatta, még a Papi-székből is javasolták az Ánglus Papok azoknak olvasásokat, kivált az Aszszonyi-nemnek” (Mindenes Gyűjtemény, 2[1789], 12. sz., 187).

ifjúsági irodalomhoz való közelítésben kap jelentőséget), másfelől a kalandokra fókuszáló átdolgozásokban a szórakoztatás. Mindazonáltal a szövegtípus nem korlátozható csupán két tradícióra, műfaji határai képlékenyek, az utópia, a fantasztikus útleírás, valamint a pikareszk hagyománya felé egyaránt gravitál.⁵⁶ Hősét, a pikarót,⁵⁷ az elbeszéléstechnikát, a tér- és időszerkezet kezelését tekintve a pikareszk lényegi hasonlóságokat mutat a robinzonád alapkarakterével, amely a különböző műfaji minták kontaminálódását, a határok elmosódását teszi láthatóvá. Magyarországi vonatkozásban a korabeli prózairodalomban nem vagy alig különíthető el önálló pikareszk szövegtradíció, a pikareszk paradigmát követő művek feloldódnak a tág kalandirodalomban, nem hoznak létre egységes szöveggörpust, a pikareszk elemek idomulnak a domináns szövegtípusokhoz, a heroikus románokhoz vagy a robinzonádokhoz.⁵⁸ Ekként Labádi Gergely pikareszk példái, *A' Világnak Három Réseiben Bújdosó, avagy Egy Spanyol viszontagságai* című szöveg, amely a *Rózsa Szín Gyűjtemény* harmadik köteteként került ki a nyomdaprés alól, Szentiványi László Róbert Péter született ánglus' Élete, és különös Történetei című robinzonádfordítása,⁵⁹ valamint a *Német Máté koma* című (sokáig kéziratban maradt) regényfordítás is határesetek.

Amikor a robinzonád eléri hazánkat, a szövegtípus már szuverén életet él, így a korai, a 18. század első harmadában feltalálható nyomok konkretizálása problematikus, hiszen nem tudni melyik reprezentáns jelenlétéről van szó. Dobai Székely Sámuel, a történeti forrás- és érmegyűjtő tevékenységéről nevezetes tudós katonatiszt 1737. évi kalendáriumának egyik augusztusi bejegyzésében három kötet kölcsönadásáról ír, ezek között szerepel a *Robinson Crusoe* is (Fallenbühl Zoltán szerint az első hazai említésről van szó). Pontosán nem tudható, hogy az adaptációk, fordítások hatalmas korpuszából melyik kiadást birtokolta Dobai Székely Sámuel, mindazonáltal a birtoklás, a kölcsönzés, az olvasás ténye sokatmondó a szöveg magyarországi befogadástörténetére nézve, amiből kitűnik, milyen dinamikus a jelentős könyvsikerek európai térhódítása.⁶⁰ Sréter Miklós 1818. január 17-i (ortográfiai hibáktól hemzsegő) levelében a vidéki időöltés kontextusában kerül elő Robinson neve, amit Kozocsa Sándor tévesen az első említésként regisztrál: „Mink Isten kegyelméből Nagy Rakóra szerentsésen el érkeztünk, és vissza is jötünk. Ottan igen jó vig időnk volt, három hétig mulatunk Rakón, Napal repetáltunk, vagy pedig Turoczi egy igen derék Úr egy

⁵⁶ BITTERLI, *i. m.*, 521–526.

⁵⁷ „A hős a társadalomban félig kívülállónak számít, rendre konfliktusba kerül az őt körülvevő világgal, e konfliktusokban különféle szerepeket ölt magára, hogy felülkerekedjen, boldoguljon, vagy legalább túléljen – ám mindig reflektál e szerepekre, a hozzájuk kapcsolt attitűdökre, a társadalmi értékekre” (LABÁDI Gergely, *A pikareszk Magyarországon a 18–19. század fordulóján*, ItK, 120[2016], 2. sz., 180).

⁵⁸ *Uo.*, 183–188.

⁵⁹ Szentiványi László Otto Bernhard Verdion nyomán készült fordítása vélhetően a népszerű robinzonádok közé tartozott, rövid időn belül egy második kiadást (1806) és egy folytatást (1802) is megélt *Róbert Péter született Ánglusnak egy lakatlan Szigetben tett második Utazása* címen.

⁶⁰ FALLENBÜHL Zoltán, *Dobai Székely Sámuel, a Robinson Crusoe első ismert magyar olvasója*, MKSz, 92(1976), 1–2. sz., 128–133.

Robinson nevű könyvből beszélgetet a mely nekünk igen teczet vagy pedig a közel való Falura szánkázni mentünk.” Szabó T. Attila kiegészítése vita tárgyává teszi az elsőség kérdését, utalva rá, hogy nem tudni, Defoe eredeti alkotására vagy a robinzonádok egyik reprezentánsára vonatkozik-e Sréter Miklós említése.⁶¹

Párhuzamosan egy speciális szövegcsoport is formálta a magyarországi recepciót, a Jelky András bajai szabólegény életét, utazásait feldolgozó kiadványok köre. Miután bécsi,⁶² prágai,⁶³ később budai és pozsonyi kiadóktól⁶⁴ számos német nyelvű kötet tematizálta a kalandokat (önállóan vagy más érdekes históriák, anekdoták közé szerkesztve), a 18. század utolsó évtizedében végül magyar fordításban is publikálták az egyik német változatot, Sándor István tolmácsolásában.⁶⁵ Sándor István fordításának címdala, a korabeli prózakötetek konvencionális címadási gyakorlatát követve egyszerűen tartalomösszefoglalóként is funkcionál, szerencsétlen eseteket, hajótöréseket, raboskodásokat, veszedelmeket kínálva a potenciális olvasóknak. Habár önálló kiadványról van szó, a korabeli románok korpuszához csupán érintőlegesen kapcsolható huszonkilenc oldalas szöveg jószerevével egy tartalmas összefoglalás, történetkivonat benyomását kelti. A vonatkozó szövegek alapvető fikcionalitását a közelmúltban Pusztai Gábor taglalta holland levéltári források bevonásával, a szabólegény életeseményeinek pontosításával, hangsúlyozva, hogy a kalandelemek egy része vélhetően robinzonádokból átemelt cselekménymozzanat. Ahol a valóságos eseményektől eltérő epizódok olvashatók (tengeri viszontagságok, konfliktus a török kalózokkal, rabszolgaság Afrikában, szökés a fogságból), rendszerint a robinsoni sémák adaptálása fedezhető fel, ami értelemszerűen a robinzonádok (utólag, Hevesi

⁶¹ KOZOCSA Sándor, *Robinson-nyomok*, ItK, 42(1932), 2. sz., 206. – SZABÓ T. Attila, *Néhány szó a magyarországi „Robinson-nyomok”-hoz*, ItK, 49(1939), 1. sz., 73–74.

⁶² *Geschichte des Herrn Andreas Jelky eines gebohren Ungars, welcher nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangen ist*, Wien, bey Johann Georg Weingand, 1779.

⁶³ *Wunderbare Reise-Geschichte des Hm. Andreas Jelky eines gebohren Ungars, welcher als Schneidergeselle in die Fremde gereiset, nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia in Indien zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangt und anjetzo wirklich in Wien sich befindet, alluwo er die allerhöchste Gnade gehabt, beyden Kaiserl. Majstäten seine Geschichte zu erzählen, und von allerhöchst Denenselben beschenkt zu werden*, Prag, bey Johann Ferdinand Edlen von Eschdenfeld, 1779.

⁶⁴ *Geschichte des Herrn Andreas Jelky, eines gebohren Ungars, Nebst andern kurzweiligen Anekdoten*, Ofen und Pressburg, bey Floridus Diepold, Benedikt, und Compag. 1784.

⁶⁵ *Jelki Andrásnak egy született Magyarának Történetei*. A' ki, minek utánna sok szerentsétlen eseteken, hajó töréseken, raboskodáson, és a' vad emberek között életének külömbféle veszedelmei által ment volna, végtére Batáviában nevezetes Tisztségekre hágott. Magyarba foglalta SÁNDOR István, Győrött, Streibig József betüivel, 1791. Vö. BEÖTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, II, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1887, 195–196.

Lajos népszerű átdolgozását⁶⁶ követően a gyermek- és ifjúsági irodalom) hatáskörébe utalta a szabólegény történetével foglalkozó műveket.⁶⁷

Defoe (fő)művét tekintve, mint a magyarországi népszerű szépprózai szövegek esetében rendszerint, először az átdolgozások kerültek publikálásra. A robinzonád elemi dualitása a magyar adaptációk, fordítások esetében is jól kitapintható.⁶⁸ Míg a morális, pedagógiai vonatkozású exemplumra (három fordításban) az *Ifjabbik Robinzon*,⁶⁹ az egzotikumot mintázó kalandhistoriára Szekér Joachim alkotása, a *Magyar Robinson*⁷⁰ szolgál példaként.

„Bildungsroman” pietista etikával

Mindaz, amit a *Robinson Crusoe* morális távlatával, didaktikai céltételezésével, a főszereplő munkálkodásával, megigazulásával kapcsolatban írtunk, a német változatokban egy providenciális kontextusban erősödik fel. Az edukatív vonatkozásokra koncentráló feldolgozások korpuszában kétségkívül Joachim Heinrich Campe *Robinson der Jüngere* című átdolgozása a legismertebb, 1779–80-ból. Campe hazai fogadtatását a műveiből készült fordítások, magyarázatok jelzik, a *Robinson der Jüngere* három fordításán kívül a *Sittenbüchlein für Kinder aus gesitteten Ständen* (1777) *Erkölts-Könyvetske*⁷¹ címen, a *Die Entdeckung von Amerika* (1781) három fordításban,⁷² a *Theophron, oder*

⁶⁶ Jelky András bajai fiu rendkívüli kalandjai ötödfél világrészben. Történeti kutforrások alapján. Magyar népkönyv, különös tekintettel a serdültebb ifjúságra. Irta HEVESI Lajos, Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1872.

⁶⁷ PUSZTAI, *Robinsonok között...*, i. m. – PUSZTAI GÁBOR, *A nem létező Jelky András: Fikció és valóság a világljáró bajai szabólegény történetéből*, *Alföld*, 65(2014), 1. sz., 72–85.

⁶⁸ Vö. BEÖTHY, i. m., 176–197. – GYÖRGY, i. m., 121–125.

⁶⁹ *Ifjabbik Robinzon*, íródott a' gyermekeknek gyönyörködtető és hasznos magok multságokra J. H. Kámpe Úr által. Fordítódott Németből Magyarra GELEI József által, Nyomtatódott Pozsonyban, Patzko Ágoston Ferentz' betüivel, 1787, *Ifjabbik Robinzon*, mely a' gyermekeknek gyönyörködtetésekre és hasznos multságokra németül Kámpe J. H. által irattatott, magyarra pedig GYARMATHI Sámuel által fordittatott, Az harmadik német kiadás szerint, Kolo'sváratt, Reform. Koll. Betüivel, 1794, *Ifjabbik Robinzon*. Multságos olvasókönyv gyermekek és ifjak számára. Campe Henrik Joachim után UZDI [VAJDA] Péter, Pesten, Heckenast Gusztávnál, 1836.

⁷⁰ *Magyar Robinson vagy-is Újvári és Miskei Magyar Vitézeknek viszontagságai*, és azoknak e' Világ' külömbféle részeiben történt tsodálatos esetei. Egy eredeti költeményes Igazság, Melly a' gyönyörködtető történetnek elől beszíllése mellet külömb-féle dolgoknak esmíretíre vezet. Írta SZEKÉR Aloysius Joachim, Előbb több-féle Tudományoknak Tanítója most Táborig Pap, Pesten, Hartleben Konrád Adolf Könyvárosnál a' Vátzi utzában, 1808–1809.

⁷¹ *Erkölts-Könyvetske*. Íródott a' pallérozottabb rendbéli gyermekeknek hasznokra Kámpe J. J. által. Fordítódott németből FÖLDI Ferentz által, Nyomtatódott Komáromban és Posonyban, Wéber Simon Péter' költséggel 's betüivel, 1789-dikben.

⁷² [GYARMATHI Sámuel], *Amerikának Fel-találásáról*, a' Gyermekek' és az Ifjak' kedvéért, Kámpe J. H. által németül irattatott hasznos és Kedves Könyv, mellyet Némelly Hazájok Nyelvében gyönyörködők Magyarra fordítottak. Ki-adatott egy Kártával együtt, Kolo'sváratt, Nyomt. a' Reform. Koll. Betüivel, 1793, [NASZÁLYI János], *Amerika vagy az ujj Világ feltalálásának históriája Robertsonból és Kampéből az oskolás*

Der erfahrene Ratgeber für die unerfahrene Jugend (1783) *Theophron vagy a' Tapasztalt Tanácsadó a' tapasztalatlan ifjúság hasznára*⁷³ címen, a *Kleine Kinderbibliothek* (1786–1792) *Gyermekek' és Ifjak' Bibliotékája*⁷⁴ címen, míg a *Sammlung interessanter und zweckmässig abgefasster Reisebeschreibungen für die Jugend* (1785–1793) *A' jelesebb Utazások Gyűjteménye*⁷⁵ címen jelent meg magyar nyelven.

Robinson tehát a campe-i változatban érkezik meg Magyarországra, elsőként Gelei József tolmácsolásában.⁷⁶ Campe nagysikerű⁷⁷ átdolgozása, az alapmű didaktikus olvasatát (fel)erősítő változat további magyar fordítások közreadását eredményezte, Gelei után Gyarmathi Sámuelét,⁷⁸ néhány évtized múltán pedig Vajda Péterét. Szerkezetét tekintve alapvető strukturális eltérés tapasztalható az angol eredetihez képest, az alapszituáció szerint egy édesapa mesél részleteket esténként a gyermekeinek Robinson történetéből, amely konkrét poétikai funkciót lát el: a fragmentált elbeszélésstruktúrában bármikor megszakítható, folytatható a történetmesélés. Következésképpen a robinsoni önnarráció egyes szám harmadik személyű, a frontális oktatást imitáló elbeszélésformára vált, amelyet rendre megszakítanak a gyermekek reflexiói, kommentárjai, kérdései. Már a *Der Amerikaner* esetében láthatóvá vált, hogy a gyermek Kazimir kendőzetlen reakciói spontán, naiv gondolkodásából fakadtak, ezáltal vált Podocz romlatlan szemléletének, nyers őszinteségének a komplementerévé.⁷⁹ A gyermeki gondolkodás spontaneitásán keresztül a keresztkérdések, közbeszólások (egyszer-

gyermek számára. *Kérdések és Feleletekben foglalva*, Pest, 1817, *Amerika fölfedezése*. Mulatságos olvasó könyv gyermekek és ifjak számára. Campe Henr. Joachim után PEREGRINÉ Elek, Posonyban, 1836.

⁷³ *Theophron vagy a' Tapasztalt Tanácsadó a' tapasztalatlan ifjúság hasznára* DAPSY József által, Pošonyban, Belnay György Aloys' Költésével és Betűivel, 1804.

⁷⁴ *Gyermekek' és Ifjak' Bibliotékája, az az elmét gyönyörködtető és nemes szívet formáló apró történetek, beszélgetések, utazások és versek*. A' mind a' két nemen lévő ifjúság' számára egynehány nevezetes német írók munkáiból fordította Kiss János, Nemes Dömölki Prédikátor, Pesten, N. Kiss István Könyv Árosonál, 1805.

⁷⁵ *A' jelesebb Utazások Gyűjteménye*. Az Ifjúság számára rendbe szedte Campe Joákim Henrik. Magyarul kiadta DOBOSY Mihály, szentesi református prédikátor, Pesten, Trattner János Tamás betűivel 's költséggével, 1819–1821.

⁷⁶ A fordításról Kazinczy publikált kritikát a Magyar Museumban. *Első folyóirataink: Magyar Museum*, I, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár: Források, Régi kortársaink, 11), 41–42.

⁷⁷ A 19. század végéig közel százhusz kiadást élt meg, francia, angol, spanyol, olasz, holland, lengyel, dán, svéd, lett, török és más nyelvű fordításokban egyaránt.

⁷⁸ Gyarmathi gyakorlatilag reprodukciót készített Gelei fordításáról, kiadványa nem más, mint az eredeti szöveg szó szerinti másolata, saját neve alatt történő újraközlése. Vö. BEÖTHY, *i. m.*, 180. – VÁRÓ Gedeon, *Két régi Robinzon-fordításról*, Magyar Nyelvőr, 42(1913), 390–393. – BENKÓ Loránd, *Egy XVIII. századi plagizáció nyelvi vonatkozásai*, Nyelv- Irodalomtudományi Közlemények, 2(1958), 1–4. sz., 45–58. Gyarmathi „fordításának” egy második kiadása is ismert: *Ifjabbik Robinzon*, mely a' gyermekeknek gyönyörködtetésekre, és hasznos mulatságokra németül Kámpe J. H. által irattatott, magyarra pedig GYARMATHI Sámuel által fordított a' harmadik német kiadás szerint, Nagy Enyeden, Nyomtatott a' Ns. Reg. Kollégium' betűivel Fiedler Gottfried által, 1830.

⁷⁹ PENKE, *i. m.*, 68.

smind visszacsatolások) lehetőséget biztosítanak a különböző informatív adalékok, praktikus ismeretek közvetítésére a hallgatóság, közvetve pedig a potenciális olvasó fiatalság felé. Szó esik a gyermekek alkoholfogyasztásának negatív következményeiről, az apály-dagály jelenségről, a korabeli pénznemekről, a naptárkészítésről, az állatok megölésének, elfogyasztásának etikai kérdéseiről, a hús tartósításáról, a gyümölcs-faoltásról, a vulkanikus tevékenységről, a bőrkikészítésről, az egzotikus növényvilágról, a bányászatról, a társadalmi hierarchiáról, az emberi tudatlanság és a babona kapcsolatáról, a tengeren való tájékozódásról, a rabszolgaságról, a vallási türelemről, a temetkezés egészségügyi vonatkozásairól – mindezek részletezése a pedagógiai funkciónak megfelelően az ismeretközlésben, a tudásátadásban nyeri el rendeltetését, azonképpen a mese rendszeres félbeszakítása türelemre, önmegtartóztatásra, az indulatok megzabolozására okít. Főszereplőnk gondolkodásának, életvitelének ábrázolását szintén átszínezi a didaxis különböző formái, gyakran túlságosan explicit módon, már-már konkrét felhívást megszólaltatva (amikor Robinson ráeszmél elmaradására a gyakorlati mesterségek terén, nem kárhoztathat mást, mint saját fiatakkori léhaságát).

Markáns, a befogadóközönségnek szánt üzenetként a hallgatóság konszenzusra jut a tekintetben, hogy Robinson viszontagságainak oka a szülői tilalom figyelmen kívül hagyása, a gyermeki engedetlenség, amire a főszereplő csak későn, a szigeten ébred rá. Robinson felismeri, hogy kilátástalan helyzete jogos büntetés az engedetlenség vétkére, a *status quo* felborítása nem hagyható retorzió nélkül. Életben maradásáért kizárólag az isteni gondviselésnek mondhat köszönetet, szerencsétlensége, amely túlélésén keresztül egyszersmind az Istenhez való odaforduláshoz, a megigazuláshoz vezető út kezdete, az isteni mindenhatóság, a gondviselés rendelete szerint történt, ezért penitenciaként rendszeresíti az imádság, a bűnbánat, a hálaadás gyakorlatát. E kegyességi praxist tekintve a *Robinson Crusoe* eredeti tanítópéldázatának, morális eszméinek felhangosítása egy narrativizált pietista didaxist szólaltat meg, közvetlen formában. A német evangélikus egyházban kibontakozó vallási mozgalom, a pietizmus „a vallási élet individualizálására és bensőségessé tételére törekedve [...] a hangsúlyt a tiszta tanról a kegyes életre, a hitről a kegyességre (*pietas*), a megigazulásról a megszentelődésre és az »Istennel való bensőséges közösségre« helyezte”, a személyes *praxis pietatis* gyakorlatán keresztül a példaadó, szorgalmas életvitelt, az önvizsgálatot hirdette.⁸⁰ Megmenekülése után egyértelművé válik a következetes magaviselet gyümölcse, Robinson mintaértékű változása, hiszen hazatérését követően csakis a dolgozó, szorgalmas életvitelt, valamint a szülők iránti engedelmes magatartást (a *status quo* megőrzését) tekinti mértékadónak. Robinson tanulságos esete, (át)alakulása példázatként, életvezetési útmutatóként funkcionál a fiatalság számára, a munkálkodást (a mihaszna életformával szemben) egyenesen a jobb emberré válás lehetőségeként tételezve. Erkölcsi üzenete egyértelmű – aki aláveti magát az isteni rendnek, Isten akaratának,

⁸⁰ Johannes WALLMANN, *A pietizmus*, ford. SZABÓ Csaba, Bp., Kálvin, 2000, 13–18.

az jólétre, békére és megelégedettségre talál.⁸¹ Robinson „abszolút uralma” szintén a munka kontextusában válik értelmezhetővé, „uralkodóként” olyan törvényeket hoz, amelyek értelmében a közösség érdeke mindenkor elsőbbséget élvez a magánérdekkel szemben. Robinson számára a kis „kolónia” központosítása, produktivitásának megszerzése az elsődleges célkitűzés. Ugyan Robinson és Péntek kapcsolata kezdetben az eredeti történetvezetés szerint formálódik (a kannibálok fogságából kiszabadított vadember azonmód szolgaként viseltet megmentője iránt, Robinson azonban még sokáig kételkedik hűségében, gúzsba kötik előítéletei és félelme), a campe-i alakváltozat (legalább nevében) meghagy egy keveset a bennszülött identitásából, amikor Péntek Györgynek kereszteli.

Az alapmű edukatív aspektusainak kidomborítása (amely utóbb domináns értelmezési kereteket szab a szöveg olvasásának) óhatatlanul a gyermeki irodalom felé közelíti a szöveget. Általában igaz, hogy a „gyermek- és ifjúsági irodalom ragaszkodik ahhoz a morálhoz, amit a mesétől, mítosztól örökölt, s ami a fekete-fehér gyermeki gondolkodáshoz is illik”.⁸² Robinson

az erkölcsös ember, a magas színvonalon álló, erényt hirdető és erényt gyakorló ember. Az ember, a ki kivette a puszta szigetre is megőrzi emberi méltóságát, ki értelmével és eszével fölötté áll minden egyéb teremtett lénynek, s hivatva van, hogy uralkodjék fölöttük. De emberi hivatása egyúttal ide emelni embertársait, a vadakat is. Emberszeretettel hirdeti, s emberszeretettel nyeri meg Pénteket, s emeli föl magához, fejlesztve benne mindazt, a mi jó, a mi szép.⁸³

Morális tekintetben tehát főszereplőnk egyértelmű eszménykép, nemzedékről nemzedékre mindenki számára példaértékű emberideál. Kétségtelen, hogy az átdolgozások „megszüntetik az eredeti műalkotások autonómiáját, átformálják a nyelvüket, vagyis jó esetben egy új művet, rosszabb esetben az eredetit felidéző szöveget hoznak létre”,⁸⁴ egyszersmind lehetővé teszik a gyermekolvasó számára a rég(ebb)i, nehéz(ebb)en olvasható vagy túlságosan nagy terjedelmű művek megismerését.⁸⁵ Miközben a *Robinson Crusoe* egyaránt része különböző kánonoknak,⁸⁶ befogadását tekintve idővel végleg eltolódik a gyermeki irodalom felé, amit a szövegvilágban megszólaló markáns didaxison túlmenően az irodalomoktatás módszertana is legitimál. Defoe nyilvánvalóan nem gyermekolvasókat vizionált, amikor közreadta művét, a későbbi adaptációk

⁸¹ BERTRAND, *i. m.*, 35.

⁸² *Gyermekirodalom*, szerk. KOMÁROMI Gabriella, Bp., Helikon, 1999, 11.

⁸³ WESZELY Ödön, *Robinson, mint ifjúsági könyv*, Magyar Pedagógia, 9(1900), 626.

⁸⁴ FENYŐ D. György, *A kötelező olvasmányok problémaköre = Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton, SZEKERES Nikolett, Bp., Fiatal Írók Szövetsége, 2017 (Minerva Könyvek, 8), 84.

⁸⁵ *Uo.*, 84–85.

⁸⁶ BENCE Erika, *A gyermeki perspektíva és beszédmód a gyermeki irodalom oktatásában*, Iskolakultúra, 20(2010), 2. sz., 136.

azonban (amelyek nem kalandirodalomként olvas[tat]ták) didaktikai vonatkozásait túlhangsúlyozták, a nevelés kontextusában interpretálva, funkcionális minőségében látva, instrumentumként alkalmazva a szöveget (vagyis a gyermekolvasók erkölcsi világvéleményének alakítására készakarva sem találhatnának külön szövegművet, mint a moralizáló kalandtörténetet).

Az esztétikai értékű gyermek- és ifjúsági irodalom 19. századi megszületése előtt a gyermekirodalom még egyértelműen a pedagógia „szolgálóleányának”, értelemszerűen alacsony presztízsű irodalomnak minősült.⁸⁷ Magában a fogalom értelmezésében is felfedezhető egyfajta kétarcúság, az egyik megközelítés a gyermek- és ifjúsági irodalmat a világirodalom és a nemzeti irodalom integráns részének tekinti, „a szövegek irodalom jellegére helyezi a hangsúlyt. Azaz az alkotások megformáltsága, nyelvi teljesítménye, vagy az elbeszélésmód és a történet építkezésének különlegességei mind-mind olyan élményt közvetítenek, amelynek köszönhetően a világot másként és másnak láthatjuk egy-egy szöveg befogadását követően.” Míg a másik értelmezés a gyermekirodalmat pragmatikai szempontból közelíti meg, ennél fogva pedagógiai hasznosíthatóságát emeli ki,⁸⁸ eszerint „a gyerek- és ifjúsági művek az alkalmazott irodalom kategóriájába tartoznak. Olyan erkölcsi mintákat vagy elsajátítandó, hasznos ismereteket tartalmaznak, amely miatt inkább a pedagógia körébe tartozó szövegek-ként kellene tekintenünk rájuk.”⁸⁹ Közismert, hogy „a gyerekirodalom körébe nem csak a szerzők vagy a kiadók által a gyerekbefogadóknak szánt művek tartoznak, hanem gyerekirodalomként olvasott felnőtt könyvek is”,⁹⁰ hogy a gyermek- és ifjúsági irodalom szövegvilágának egyik forrása olyan szövegek, amelyek a szerző szándékától függetlenül (vagy a szerző tudatával), eredeti formában vagy adaptációként válik a gyermekek olvasmányává.⁹¹ Számos példával élhetünk e jelenségre a világirodalomból és a magyar irodalomból egyaránt, amelynek a *Robinson Crusoe* (szinte kizárólag csak adaptációkban) az egyik „lelegevenebb és legegéletképesebb”⁹² reprezentánsa. Robinson popularizálódása, gyermekirodalmi figurává válása már akkoriban megindul, amikor a gyermek- és ifjúsági irodalom még javarészt „expanzió” útján bővül, „birtokba vesz” műveket, ekként sajátítja ki Robinson mellett Don Quijotét, Gullivert, Münchhausent, Twist Olivért, Tom Sawyert, Bórharisnyát és másokat. Számos korabeli literátor véli úgy, hogy a nyugat-európai nemzetekhez hasonlóan a gyermekek kezébe magyar anyanyelvű olvasmányokat kell adni, mindazonáltal kevés számban találhatók olyan

⁸⁷ *Gyermekirodalom..., i. m.*, 20.

⁸⁸ *Uo.*, 8–9.

⁸⁹ VÖ. BARANYAI Norbert, *Klasszikus gyerekirodalom az alsó tagozatos oktatásban = Ölbeli játékoktól az iskolai játékmáig: Gyerek- és ifjúsági irodalom a közoktatás különböző szintjein*, szerk. BARANYAI Norbert, GESZTELYI Hermína, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2020 (Debreceni Irodalom- és Kultúratudományi Tankönyvek, 1), 83.

⁹⁰ HERMANN Zoltán, *Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez = Mesebeszéd..., i. m.*, 26.

⁹¹ *Gyermekirodalom..., i. m.*, 12.

⁹² *Uo.*, 138.

szövegek, amelyeket a gyermekek olvasmányául lehetne választani. Fehér Katalin tanulmánya számba veszi a gyermekolvasók számára releváns műveket; köztük a *Robinson Crusoe* (adaptációival együtt) előkelő helyet foglal el.⁹³ Már a 20. század első évében érkezik olyan megfigyelés, amely szerint a *Robinson Crusoe* kizárólag a fiatalságot képes megszólítani, a felnőtt olvasók figyelme végérvényesen elfordult tőle.⁹⁴

Kalandirodalom heroikus ornamentikával

Szekér Joachim kétkötetes műve Hartleben Konrád Adolf kiadásában jelent meg. Regényével közel egy időben Szekér három másik, egészen eltérő tematikával foglalkozó szöveget is publikált, a történeti *Magyarok' Eredete*, a hadtudományi *Hadi Tudomány* című munkákat, valamint a marengói csatával foglalkozó kiadványt, *Marengói tsata és az azt megelőző körülmények* címen, működése, életműve mégis kívül került az irodalomtörténet érdeklődésén.⁹⁵ Erdemeit főként a *Magyar Robinson* eredetiségével kapcsolatban említik.⁹⁶ Szerzőnk az eredeti motívumok, toposzok, figurák felhasználásával, magyarországi vonatkozású személyekhez, területekhez, viszonyokhoz alkalmaztatásával gyakorlatilag új robinzonádot alkot, a címválasztást tekintve egyértelműen deklarálva a szövegtípushoz, a létező irodalmi hagyományhoz való kapcsolódás szándékát. Robinson feltüntetése a címlapon, úgy, hogy a szövegben említés sincs róla, jelzésértékű arra nézvést, hogy a robinzonáddal való csatlakozás illetően kinyilatkoztatása elősegít(het)i a román észlelését, befogadását a magyarországi publikum körében (persze az kérdéses marad, hogy egyéni szerzői intencióról, vagy a kiadó által gyakorolt, a névben piaci potenciált feltételező nyomásról van-e szó). Szekér előbeszédében a szokásos klisék alkalmazásával a román rétegződését igyekszik felmutatni; miközben elsődleges olvasatban a szórakoztatásban érdekelt prózai fikció, olyan tudnivalókat közvetít – például az egzotikus vidékeken történő utazásokról, kalandokról, tengeri veszedelmekről, viszontagságokról, a Karib-térség, Észak-Afrika vagy a Távolságok idegen területeiről –, amelyekről a magyarországi befogadóközönségnek kevésbé lehet eleven tapasztalata, sőt jórészt csakis a könyveken keresztül részesülhetnek hasonló ismeretekben. Szekér végig következetes a tudáskészlet közvetítésében, a szereplői szövegekön keresztül számos geográfiai, társadalmi, történeti, politikai, művelődéstörténeti adalékot szolgáltat, részben a robinzonád didaktikus aspektusához is közelítve. Még a gyakori pontatlanságok sem eredményeznek diszkrepanciát, például a hatalmas távolságok érzékeltetésében az elbeszélő néha túlságosan nagyvonalúnak mutatkozik, a történet végére zavarba ejtően felgyorsítva az idő- és térbeli váltakozások dinamikáját.

⁹³ Vö. FEHÉR Katalin, *Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában*, MKSz, 116(2000), 1. sz., 89–94.

⁹⁴ WESZELY, i. m., 624.

⁹⁵ LUKÁCS István, „*Magyar nyelvemnek tiszta szeretete*”, Új Ember, 33(1977), 32. sz., 3.

⁹⁶ Vö. BEÖTHY, i. m., 197.

Átdolgozásról (magyarításról) lévén szó, az eredeti robinsoni elemek egészen más cselekményszerkezet kiépítésében működnek közre. Ámbár az eredeti robinsoni szerkezet alapvonásait tekintve kiépül a szöveg második felében, nem vegytisztán megvalósuló konstrukcióról van szó, hiszen szövegvilágát (ezáltal a robinzonád szerkezetét) átszínezik a heroikus románokból származó (megmaradó) történetszálak, motívumok. Érdemes szó szerint idéznünk György Lajos tartalmi kivonatát a szüzséről.

Újvári kapitány és szolgálja, Miskei, a karlovici háborúban Ibrahim basa fogságába kerül. Natália felé hajóztukban hajótörést szenvednek, csak Újvári és Miskei menekül meg szerencsésen. Változatos kalandok után a marokkói szultán udvarába jutnak s vezetői lesznek annak az expedíciónak, melyet a szultán indít tartományai megismerésére. Bejárják Algírt, Tripoliszt és Tuniszt. Az utóbbi helyen a bej leánya, Szifonella, szerelmes lesz Újváriba. Visszatérve Marokkóba, hősünk a szultán katonaságát a magyar huszárok mintájára képezi ki. A tuniszi bej is meghívja Újvárit a spahik kioktatására, de útközben hajótörést szenvednek s egy lakatlan szigeten tengetik életüket mindaddig, míg a bejtől felkeresésükre kiküldött hajó nyomukra nem talál. Tuniszban boldog időket tölt Újvári Szifonellával. A török szultán azonban megtudja Újvári tartózkodási helyét s üldözőbe veszi. Szifonella vele szökik és szerencsés megmenekülés után egybekelnek, annál is inkább, mert közben kiderül, hogy Szifonella tulajdonképpen Horváth Bálint lippai kapitány leánya. Miskei is feleségül vesz egy szerencsen leányt s kereskedő lesz Triesztben.⁹⁷

Látható, hogyan módosulnak az eredeti robinsoni szerkezet arányai. Míg a szöveg kétharmadát a kalandok, utazások, viszontagságok, szerelmi bonyodalmak teszik ki, a lakatlan szigeten töltött időszak csak epizódként, narratív kitérőként szerepel, voltaképpen funkció nélkül, ennél fogva az időtartama sincs konkretizálva, csak megközelítőleg.⁹⁸ Kezdetben az isteni gondviselésben bízva, a keresztényi magatartást, a munkálkodást preferálva reménykednek megmenekülésükben,⁹⁹ mindazonáltal a gondviselésben való hit nem jelenik meg olyan döntő alapzatként, mint előző példánk esetében. György egyáltalán nem foglalkozik a *Magyar Robinson* egyik hangsúlyos változtatásával: a szigeten talált „vadember” nemet vált, egy fiatal leányt szabadítanak ki a kannibálok karmaiból, aki megkeresztelése után, Éva néven Miskei felesége lesz (György csak „szerencsen leányként” említi).

Szekér módosítása, a „vad leány” toposzának alkalmazása kísértetiesen emlékeztet egy Mikes Kelemen fordításából ismert történetre, a *Mulatságos napokból*. Habár Mikes kézirat próza fordítása értelemszerűen nem gyakorolhatott hatást Szekér karakterformálására, a hasonlóság mégiscsak említésre méltó. Mikes Madeleine-Angélique

⁹⁷ GYÖRGY, *i. m.*, 379.

⁹⁸ „azon puszta szigetben, melyben tovább másfél esztendőnél sanyarogtam” (SZEKÉR, *i. m.*, 1808, 125).

⁹⁹ „azért, mint okos, és pedig Keresztény emberek az Isteni végzések ellen se ne zúgolódjunk, se ne tusakodjunk; már kétszer az fölöttünk vigyázó Isteni erő tsak nem tsodálatosan mentette ki a' tenger habjai közül életünket, azon Isteni erő eme kő sziklás puszta szigetből is ki szabadíthat bennünket; most inkább arról gondolkodjunk hogy, ha már ide szám kivetett bennünket az üldöző szerentse, miképp tehettük viselhetőbbé ezen számkivetésünket” (Uo., 174).

de Gomez francia író *Journées amusantes* című többkötetes regényciklusából hat mozgalmas, kalandos históriát választ ki,¹⁰⁰ amelyeket a keretelbeszélés szerint hat fiatal (Hilária, Julius, Constantia, Octavius, Victoria és Valérius) maguk szórakoztatására mesél egymásnak, hat napon keresztül. Utolsóként Cleodon története hangzik el (*A Cleodon históriája*)¹⁰¹ Hilária előadásában, a déltengeri helyszínekre kalauzoló robinzonád, a szövegtípus minden kötelező toposzát felmutatva (egzotikus környezet, hajószerencsétlenség, élet a lakatlan szigeten, idegenségtapasztalat, megmenekülés, hazatérés). Csakhogy a talált idegen (mivel leányról van szó) most nem az európai embernek alárendelt primitív „barbárként”, hanem a szerelem tárgyaként jelenik meg. Tudható, hogy a *Mulatságos napok* korpuszában elhangzó históriák a házasságra való felkészülés szolgálatában a férfi-nő kapcsolat lehetséges variációit szemléltetik egy-egy elbeszélésen keresztül.¹⁰² Cleodon és Félida, a „vad leány” szerelmének története egyrészt a markáns koncepciót követő szövegegység integráns részeként egy lehetséges alternatívát reprezentál, másrészt a felfogást is láthatóvá teszi, amely hisz az őslakosok taníthatóságában, alsóbbrendűségük megszüntethetőségében, integrálhatóságukban. Félida, a vadságban nevelkedő leány, ugyan keresztény származású, mivel születésétől fogva az őslakos közösségben él a civilizációtól elzárva, a kulturált világ morális normáit, viselkedésmintáit csak az „elemi kultúrtechnikák” alapvető műveletein keresztül,¹⁰³ a nyelvi-kulturális művelődés folyamatában képes felismerni:

meg üsmervén érdemidet, a tanulásom arra is meg tanyitot, hogy meg üsmérjem magamot, azt is meg mutatta, hogy ami ártatlan volt a vad leányba, a vetkes lenne felidában, ezek a szók, szemérmeség, és jo erkölcs, a melyeknek nem üsmértem erejeket, fel nyitották szemeímet, hogy meg lássam, mitsoda veszedelmes volna a szeretetnek adni magamot ilyen helyen mint e, mint hogy könyeb a meg esés, attol inkább tartok, de azal a szeretetem meg nem kissebedik.”¹⁰⁴

Európaizálása, megmenekülésük és hazatérésük után, a megkeresztelésben kulminál. Eszerint a „vadember” (esetünkben „vad leány”) a kognitív kompetencia fejlesztését, a kulturális kiművelést célzó nevelő, tanító gyakorlat által kiemelhető a primitív

¹⁰⁰ „A világot látott levélíró Mikes rodostói unalmában nosztalgiával lapozgatott a *Journées amusantes* novellisztikus históriáiban, amelyek különböző világrészekben, Közép- és Távol-Keleten, az egyenlítő vidékein, Dél-Amerika, Ausztrália partjain, Indiában és az óceán ismeretlen szigetvilágán, az emberevők szigetén, Afrika északi partvidékén zajlanak” (HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Universitas, 2002 [Historia Litteraria 12.], 163–164).

¹⁰¹ MIKES Kelemen, *Mulatságos napok és más fordítások*, kiad. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1970 (Mikes Kelemen Összes Művei, 3), 218–243. Vö. HOPP, *i. m.*, 179–182.

¹⁰² SZILÁGYI Márton, *A keretes elbeszélés poétikai lehetőségei a 18. századi magyar prózában: Mikes Kelemen: Mulatságos napok, Faludi Ferenc: Téli éjtszakák = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára – Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LENGYEL Réka, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LÉNÁRT Orsolya, Bp., reciti, 2015, 234.

¹⁰³ KERESZTES-SMID, *i. m.*, 55.

¹⁰⁴ MIKES, *i. m.*, 237.

állapotából, krisztianizálható, bevezethető az európai társadalomba (nőként pedig a tisztas feleség mintaképévé válhat).

Szekér történetében Éva karaktere Félida átalakulásához hasonló transzformáción megy keresztül, a szerteágazó problémakomplexum centrumában elhelyezkedő figura lehetőségei azonban kihasználatlanul maradnak, noha az idegenségtapasztalat (nevelésben, krisztianizálásban, szerelemben történő) felszámol(ód)ását tekintve releváns megoldásokat kínálhatna, azonkívül a történetvégi fordulat, Éva váratlan betegsége és halála is (elbeszélői-szereplői reflexiók nélkül) a karakter jelentéktelenségét, marginális státuszát szemlélteti. Miskei iránt táplált szerelme szintén másodlagos Szifonella és Újvári románcához képest, amely gyakorlatilag a heroikus román séma és motívumkészlete szerint formálódik, kimerül a már ismert cselekményelemek reprodukálásában.

Szerelmük kibontakozását természetesen felekezeti, rangbéli különbségek nehezítik, Szifonella érzelmi kitarulkozásának csak a szemérem szab gátat,¹⁰⁵ míg Újvári tisztában van vele, hogy egy török főméltóság leányánál aligha indulhat esélyes kérőként: „Fejedelemséged hogy nékem mint szegény idegennek és Kereszténynek Feleségem légyen, azt se az Attya akarattya, se a törvény helyben nem hagygya”.¹⁰⁶ Szekér végeredményében Mészáros Ignác megoldását ismétli csaknem azonos formában, tudniillik kiderül, hogy Szifonella és fivére, Ben-Dolhodon magyar származású, az egykori lippai kapitány, Horváth Bálint gyermekei, akik születésüket követően kerültek a táborukat feldúló tuniszi katonák kezébe, azután a bejhez:

Ben-Dolhodon nem volna természet szerént való fia a Tunisi Fejedelemnek, mindenik abban a vélekedésben vólt, hogy ez egy Sztiziliából származott ágyostól született légyen, minthogy ezt a Fejedelem úgy adta ki, holott ez Syphonellával együtt Magyar eredetű vólt. Midőn tudniillik a Magyar Király, és Török Császár között szüntelen való háborgás vólna Magyar Országban, akkor került Ben-Dolhodon igen kiseded korában a Tunisi Fejedelem kezébe.¹⁰⁷

A sorsfordító revelációt követően az eltérő társadalmi státusz mint hátráltató körülmény megszűnik,¹⁰⁸ a valódi származás felfedése után a két szerelmes egybekezelésének egyetlen fennmaradó kritériuma Szifonella megkeresztelkedése, ami hamar megvalósul.¹⁰⁹

Tekintetbe véve az ismétlődéselv működ(tet)ését, evidenciának tetszhet a motívum újbóli feltűnése, továbbhagyományozódása, hogy Pálffy Sámuel kései, de poétikai-retorikai szempontból a konvencionális eszközök alkalmazásával a heroikus

¹⁰⁵ SZEKÉR, *i. m.*, 1809, 123.

¹⁰⁶ *Uo.*, 125.

¹⁰⁷ *Uo.*, 194.

¹⁰⁸ „Nagyságos Kis-Aszszony egy Magyar Hadi Vezérnek a leánya egy Húszár Kapitányhoz jobban hozzá illik, mint sem egy Afrikai Fejedelemnek Kis-Aszszonya” (*Uo.*, 213).

¹⁰⁹ Vö. MAY István, *Kártigám-hatások irodalmunkban*, ItK, 78(1974), 2. sz., 218.

romántípus nyomán haladó szövegében ismét megjelenjen.¹¹⁰ Mind a *Tudományos Gyűjtemény*,¹¹¹ mind a *Hazai s' Külföldi Tudósítások*¹¹² recenzense elismerésének ad hangot a románt illetően, külön érdemként említve a magyar történeti emlékezet számára kiemelt jelentőségű mohácsi csata integrálását, mindazonáltal a kortárs literátorok számára is egyértelmű, hogy a *Zomilla* elavult, archaikus poétikát követ.¹¹³ Szereplőinek megpróbáltatásai, az álruhában, álnéven való bolyongás, az identitás-csere, a származás problémái a közismert formában tűnnek fel, a meglévő készletből gyakorlatilag a heroikus román újrairása történik meg, így az előzményekhez képest az alapkaraktertől való eltérés, a magyar nemzeti vonatkozások bevonása sem tekinthető szuverén intenciónak.¹¹⁴

Szemléletes, hogy sem Szekérynél, sem Pálffynál nem merül fel poétikai lehetőségként, hogy a kulturális heterogenitást reprezentáló személyek közti szerelem az idegenség szempontjából kibontakozzon, a heroikus román sémarendszerét követve a különbözőség megszüntetése az elsődleges elvárás. Mindazonáltal az idegenségtapasztalatot érintő problematika más formát ölt, a nemzetiségi hierarchia (látens) propagálásában nyilvánul meg, az észak-afrikai muszlim uralkodók ugyanis egymás után kérik fel a két magyar vitézt katonai kiképzőnek hadseregeik megfelelő egységeihez (vagyis az afrikai katona gyengeségeit csakis a magyar vitézi virtus képes kompenzálni). Szabadságukat is ennek köszönhetően nyeri el Újvári és Miskei, fogolyként érkeznek, és rangos tisztviselőként (aga) távoznak, anélkül, hogy csatlakoznának az iszlámhoz. Magától értetődő, hogy a két magyar megőrzi identitását, nemzeti, kulturális hovatartozását és felekezését, fel sem merül lehetőségként az identitásváltás, az asszimiláció.

Egzotikus, keleties témák régóta szerepelnek a magyar irodalomban. Tudható, hogy az európai ember alapvetően kétféle módon szerezhetett tapasztalatot az idegenségről, egyrészt hódítások, az idegen, egzotikus kultúrákba való behatoláson, másrészt az idegen, hódítók elleni védekezésen keresztül.¹¹⁵ A magyarországi viszonyokat tekintve az idegen kultúrával való érintkezést értelemszerűen a második opció katalizálta, a török hódoltság óta létező, alapvetően konfliktusos kapcsolat. A törökökkel való érintkezés

¹¹⁰ PÁLFFY Sámuel, *Zomilla*, az Erbia' szerzője Pálffy Sámuel által, Pesten, Petrózai Trattner Mátyás' betűivel, és költségével, 1824.

¹¹¹ [X], *Zomilla*. Az Erbia' Szerzője Pálffy Sámuel által. Pesten, Petrózai Trattner Mátyás' betűivel, és költségével, Tudományos Gyűjtemény, 9(1825), 8. sz., 102–111.

¹¹² Hazai s' Külföldi Tudósítások 1825. augusztus 3., 79–80.

¹¹³ „Ha szép Zomillának azok varázsabb kecssei, mellyeket Lassú kikürtölt, úgy engemet, noha örömet hódolok a' szépségnek, szép Zomilla soha imádójává hódítani nem fog. Ezek a' jó Urak erővel a' Kártigámok korába akarnának bennünket visszarántani” (KAZLEV, 19/4537, Zádor György levele Kazinczy Ferencnek, Világosvár, 1825. október 8., 426).

¹¹⁴ A történet végére kiderül, hogy Achmet és Zomilla nem a szultán nevelt gyermekei, hanem (eredetileg Sándor és Juliánna néven) a magyar kapitány, a mohácsi csatában egykoron fogságba került, azóta Mechmet néven gyermekei után kutató Pánczél Györgyé. Vö. HEINRICH Gusztáv, *Erbia és Zomilla*, EPhK, 1901, 794–797. – MAY, i. m., 219–220.

¹¹⁵ N. KOVÁCS, „A világ háziura”..., i. m., 26.

irodalmi lecsapódása már viszonylag korán, a 15–16. századtól megfigyelhető, főként a históriás énekek tematikus készletében.¹¹⁶ A 18. század végén, amikor „aránytalanul nagyobb szuggesztivitással” sokasodnak meg a keleties témák a művészet minden terén, így az irodalomban is,¹¹⁷ a törökök szerepe rendszerint a Kelettel, az egzotikummal való érintkezésben nyilvánult meg. A kalandtörténetek visszatérő narratív motívuma, hogy a szereplőket valahogyan ismeretlen vidékre juttatja, ehhez adekvát megoldás a törökökhöz/törökökkel való utaz(tat)ás. Láthatóvá vált, hogy Szekér hősei, Újvári és Miskei esetében is az elsődleges kapcsolat az idegen, egzotikus világgal a törökökön keresztül valósul meg, mint a gyakran alkalmazott toposzban általában, fogság révén. Az egzotikum elsődleges színterét az iszlám világ, az Oszmán Birodalom, Egyiptom, Tunézia, Algéria, Marokkó jelenti, ahonnan csak különféle utazások, viszontagságok, kalandok után kerülnek a lakatlan szigetre.

Szekér hősei nem egy világutazó, felfedező, kolonizáló nemzet fiai, a magyar autosztereotipikus kalandvágyat testesítik meg, akik nem az eredeti robinsoni emberideált, hanem a minden viszontagságon túlemelkedő, de nem kizárólag a gondviselésben, a munkálkodásban hívó emberképet képviselik, ahol a lelemény, az alkalmazkodóképesség hangsúlyosan magyar ismérv, nemzeti attribútum. Szó sincs már pietista didaxisról, közvetlen morális tanulságról, Szekér változatában a kalandirodalmi aspektusok kidomborításával egyértelműen a szórakoztató funkció kerül előtérbe.

Epilógus

Robinson Crusoe életének vezérmotívuma, alakító princípiuma a dualitás, amely rendre oppozíciókban nyilvánul meg. Elindulását, szerencsétlenségét, szigetletét, ha-zaérkezését a lázadás és büntetés, elégedetlenség és megelégedés, család és magány, szorgalom és léhaság, otthon és száműzetés binaritása szervezi, másrészt kultúrtechnikáival is határvonalakat húz civilizált és civilizálatlan, kultúra és természet, kint és bent, rend és káosz, ember és állat közé. Robinson tékozló fiú és egyszersmind kultúrhérosz, aki ambivalens helyzetét hol *uralkodásnak*, hol *fogságnak* minősíti. Lázadása a patriarchális rend, a puritán egyhangúság, középszerűség ellen, „eszképizmus”, menekülése a létező valóságból, térből hamis realitásérzéken alapul,¹¹⁸ önfejűségéből táplálkozik, mégis végzetszerű, hiszen a szerencsétlenség sorsfordító momentumuma teszi lehetővé szemléleti megújulását. Hiába okít az atyai intelem a polgári-puritán életforma elfogadására,¹¹⁹

¹¹⁶ STAUD, *i. m.*, 26–31.

¹¹⁷ *Uo.*, 5–6.

¹¹⁸ Vö. BITTERLI, *i. m.*, 509.

¹¹⁹ „középutt élni – nos, ez a legkedvezőbb valamennyi erénynek s a lét megannyi örömeinek fölvirágzásához; bőség és béke az ily élet cselédei; s a józan mérséklet, a mértéktartás, az egészség, a lelki nyugalom, a jó társaság s mindenféle kellemes időtöltések mind-mind az áldásai. Ki a középutat választja, csöndben, nyugalomban megy végig élte útján” (DEFOE, *i. m.*, 9).

Robinson csak a „katasztrófális vagy kataklizmatikus” fordulat következtében képes megérteni és elsajátítani mindazt.¹²⁰ A kalandorság, felelőtlenség, kiszámíthatatlanság helyébe tervszerűség, józanság, körültekintés lép, a „gondos, előre mutató munka által közvetített önreguláció már nem az útnak indulás, a készülődés, az elszakadás és eltávolodás, hanem a letelepedés, az itt maradás, a bekerítés, és a kiterjeszkedés programját valósítja meg.”¹²¹ Azáltal, hogy Robinson életfeltételeket, kultúrát teremt a civilizálatlan, vad szigeten, megerősíti a társadalmi rendet, ami ellen lázadt, jogalapot nyer magának arra, hogy visszatérjen a társadalomba.¹²²

Másrészt, mint láthatóvá vált, a robinzonád poétikai kétosztatúsága évszázadokra determinálta a különféle adaptációk, feldolgozások befogadását, épületes, morális példázatként, valamint szórakoztató kalandhistóriaként egyaránt. Minthogy az olvasóközönség érdeklődése az ájtatos olvasmányoktól fokozatosan a világi szépirodalom felé fordult, a szöveg didaktikus vonatkozásai eloldódtak a vallási kontextustól a gyermekirodalmi horizont felé. Hasonlóképpen formálta a dualitás a hazai recepciót is. Amikor a magyarországi reprezentánsok (a horatiusi alapelvhez alkalmazkodva) az *utile* szerint okítanak, „civilizálnak”, míg a *dulce* szerint kielégítik az egzotikum, az utazás iránti érdeklődést, kíváncsiságot, szemléltetik egyazon érme mindkét oldalát, ugyanúgy a kétosztatú logikát érhetjük tetten.

¹²⁰ GYULAI, *i. m.*, 100–101.

¹²¹ *Uo.*, 104.

¹²² BERTRAND, *i. m.*, 31.